

ישראל א' שפירא

יחס הגר"א למדעים מאשנב המחצית השנייה של המאה הי"ט

תשובה לר' שוח"ט

דינונו הפורה של ד"ר ר' שוח"ט במסקנות העיקריות העולות ממאמרנו דורש מספר הבהרות הנוגעות לגופם של דברים. בתגובתו, מבקש שוב ר' שוח"ט לראות בתנועת ההשכלה את המניע העיקרי להימנעותו של ר' חיים מוולוז'ין בהקדמותיו, מכל אזכור על-אודות השכלתו הכללית של הגר"א. במאמרנו כבר נמנו הטעמים המכחישים הצעה זו.¹ במרכזם עמדו שני טיעונים עיקריים: ראשית, עובדה היא שכל שאר כותבי ההקדמות, ביניהם בני הגר"א ובכירי תלמידיו, התייחסו לחלק זה באישיותו של הגר"א סמוך ונראה גיאוגרפית לזירת המאבק בהשכלה, ומשום כך אין תובנה שתפרש את הבדלי הגישות בין ר' חיים לבינם. שנית, מכתבו של ר' אברהם שמחה ממסטיסלב, המצטט את דודו ר' חיים, כי הגר"א החשיב מאוד את מפעל ההעתקה של ספרי המדעים ללשון הקודש, נתפרסם ארבעים ושתיים שנה לאחר שכתב ר' חיים את הקדמתו האחרונה,² ואם כך, כיצד זה יעלה על הדעת שהחשש מפני ההשכלה, שבשלו שתק ר' חיים, לא מנע מבן אחיו ותלמידו הקרוב מלפרסם את המכתב בתקופה בה המאבק בהשכלה כבר הפך לצורך שעה. טענות אלו פוטר שוח"ט בטענה סתמית: "יתכן שר' מנחם מענדל [...] לא ראה צורך בזהירותו של ר' חיים", וכן "יתכן שהרא"ש ממסטיסלב עצמו לא חשש מכך [...] איש איש ושיטתו". ברם, הנחות אלו אינן מיישבות את הקושי הבסיסי שהיווה נקודת מוצא לכל הדיון כולו: מה הרציונל העומד מאחורי השוני הבולט בין הקדמות ר' חיים להקדמות שאר התלמידים, שכפי שהוכחנו מגיע לעיתים לתופעות של פולמוס ווכחני, הבא לידי ביטוי, בין השאר, בהקדמתו של ר' מנחם מנדל למסכת אבות.³ האם רק חילוקי דעות מינוריים נוסח "איש איש ושיטתו" הנחו את המאבק על הצגת דמותו של הגר"א? בנוסף, בלתי סביר בעליל לקבל את ההנחה שר' אברהם שמחה היה מעז להתעלם מחששותיו של ר' חיים, אילו אכן היו אלו קשורים

1 ראה: "א שפירא", אסכולות חלוקות בשאלת תורה ומדעים בבית מדרשו של הגר"א, בד"ד, 13 (אלול תשס"ג), עמ' 36-37 (להלן אסכולות חלוקות).

2 ספרא דצניעותא, וילנא והרורונה תק"ף (1820). מכתבו של רא"ש נכתב בשנת תרכ"ב (1862).

3 אסכולות חלוקות, עמ' 37-40.

בהשכלה. מה עוד, שמכתבו של ר' אברהם שמחה נועד למשכיל מובהק כדוגמת קלמן שולמן,⁴ ור' אברהם שמחה אף מפציר בו לפרסם את המכתב. האומנם ארבעה עשורים כה הצליחו להרחיק בין הדעות? ר' אברהם שמחה הכיר את ההקדמות השונות לספרי הגר"א,⁵ והיה ער ללא ספק למגמת ההסתייגות מהעלאת נושא המדעים הכוללת בהקדמותיו של ר' חיים, על רקע ההקדמות האחרות. אילו אכן היה סבור ר' אברהם שמחה כי החשש מההשכלה הנחה את ר' חיים בשתיקתו זו, לבטח לא היה נותן קרב בידי המשכילים ארבעים שנה מאוחר יותר.⁶

הצעתנו, לעומת זאת, מבקשת לראות בשתיקתו של ר' חיים הסתייגות מהמשמעות האסכטולוגית שקיבל העיסוק במדעים אצל הגר"א, ולאחר פטירתו — בקרב בניו וכמה מתלמידיו. חששו של ר' חיים היה מתנועה הדוגלת בקו גאולי-אקטיבי, שהעיסוק במדעים הוא חלק ממנה. ר' חיים הכיר בעובדה שהגר"א ראה בלימוד החכמות אמצעי לקירוב הגאולה, אך התנגד להמשכיותה של מורשת זו. אילו היה ר' חיים מציג את ידיעותיו של הגר"א בחכמות הכלליות, היה מעניק בכך לגיטימציה, ישירה או עקיפה, למורשת זו, שנמשכה בעיקר על-ידי ר' מנחם מנדל משקלוב. מכתבו של ר' אברהם שמחה, מנגד, מייצג עמדה שונה ויחידאית בקרב כל תלמידי וצאצאי הגר"א כלפי היחס למדעים. בעוד הכל רואים במדעים — זולת הפילוסופיה — חלק אינטגרלי מהתורה, ולאור זה מקבל העיסוק במדעים ערך בפני עצמו, קובע ר' חיים כי מטרת העיסוק בחכמות היא רק כדי "שעל ידו נוכל לבוא אל מטרת כוננתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים",⁷ קרי, מטרה אינסטרומנטלית ולא אחרת.

בהמשך, גורס שוח"ט כי האינדיקציה לנכונות קביעתנו על המחלוקת ביחס למדעים בבית מדרשו של הגר"א, תיבחן על-פי יחסן של "שתי האסכולות" — זו של ר' חיים וזו של ר' מנחם מנדל, במרוצת הדורות הסמוכים, כלומר, מתוך יחסם של תלמידי ר' חיים ותלמידי ר' מנחם מנדל לחכמות הכלליות. כאשר, לדבריו, תוצאות בחינה זו מעלות כי "דווקא תלמידו של ר' מנחם מנדל, ר' יצחק חבר, הוא הלוחם הגדול כנגד לימוד החכמות, ואילו בבית מדרשו של ר' חיים, היו שעסקו בלימוד החכמות". לאור זה הוא מבקש לדחות את עיקרי הצעתנו הנזכרת. על הערה זו אבקש להשיב מכמה פנים: במאמרנו מעולם לא נטען שר' חיים שלל את העיסוק במדעים בעוד ר' מנחם מנדל חייב זאת. מכתבו של ר' אברהם שמחה קובע במסמרות את יחסו החיובי של ר' חיים לעיסוק במדעים וכך גם הסקנו במאמר. עיקרו של הדיון נסוב רק על שאלת המניע. כלומר, מה היתה המטרה שעמדה לנגד עיני תלמידי הגר"א בעיסוק בחכמות הכלליות, ועל כך אכן הבחנו בשתי אסכולות קוטביות. לאור זאת, מלאי המובאות שטורח שוח"ט לציין, המוכיחות לדעתנו את ההשכלה

4 ראה: י' קלוזנר, ההשכלה הכללית והעברית בליטא, בתוך יהדות ליטא, א, תל-אביב תש"ך, עמ' 407-408. שולמן מתואר שם: "המפיץ הגדול של ההשכלה העברית והכללית של המאה הי"ט".

5 ראה מכתבו של רא"ש שנרפס בתחילת ספר היכלות הזהר, קניגסברג תרי"ז, עמ' 7: "מעשה תקפו וגבורתו בתורה ובקדושה ועוזו ונפלאותיו הלא המה כתובים על ספרי חברי רבינו ז"ל [הגר"א], שנרפסו בהקדמות של כבוד דודי אדמו"ר הגאון הצדיק מפורסם מ' חיים ז"ל, ובהקדמות של כבוד בניו ונכדו תלמידיו הרבנים ז"ל".

6 על השפעתו של המכתב וסיועו להפצת ספרי שולמן בקרב יהודי ליטא, ראה: ש' ורסס, הקיצה עמי — ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 34-35.

7 עדות ביהוסף, בתוך מלחמות היהודים, וילנא תרמ"ד.

הרחבה של אנשי 'אסכולת ר' חיים' בחכמות ומדעים, אינו אומר לנו דבר. מאחר שעד שלא יתגלה מקור המוכיח באופן נחרץ כי ר' חיים או ר' יצחק בנו אימצו לעצמם תפיסה הדוגלת בעיסוק בחכמות כלליות מתוך מניע אסקטולוגי, המברר את תיקונן של החכמות למקור הקדושה, באופן זהה לתפיסת הגר"א ותלמידיו האחרים — משנתנו לא זזה ממקומה. המסורת שציין שוח"ט כי ר' חיים עסק במתמטיקה "על מנת להכין את מסכתות כל איים וראש השנה", גם אם נכיר בה כמקור נאמן, מוכיחה שוב שהמניע היחיד שעמד לעיני ר' חיים בעיסוקו בחכמות כלליות, להבדיל משאר תלמידי הגר"א, היה ונותר המניע האינסטרומנטאלי.

זאת ועוד, הקביעה שר' יצחק איזיק חבר, תלמידו של ר' מנחם מגדל, התנגד נמרצות ללימוד החכמות, אין לה על מה שתסמוך לאור המקורות המצויים בידינו. בנו של ר' יצחק איזיק, ר' יוסף חבר, מעיד על אביו:

הלא ידעתם כמה חכמתו כוללת בהלכות ובאגדות ובחכמת קבלה עיונית גבר מאחיו עשר ידות, גם בשארי ידיעות ומדעים רבים. אלה תולדות העוסק בתורה לשמה שזוכה לדברים הרבה. וכמ"ש 'סדין עשתה ותמכור וחגור נתנה לכנעני' [...] כן דרך האשת חיל שהיא התורה שעיקר מעשיה סדינים להתלבש בהם בכגדי תפארת שהיא עיקר אמיתת חכמה עליונה, וגם 'חגור נתנה' הוא ידיעות בענייני העולם שזוכה בהם במתנה.⁸

להלן הוא מתאר כיצד קיבל ר' יצחק איזיק את כל תורתו מרבו:

בעודנו נער כבר ארביסר בחר בו הרב החסיד איש אלקים קדוש הוא מוהר"ר מנחם מענדיל ז"ל משקלאוו [...] ולימד עמו דברים הנאמרים בחשאי כל דבר גדול מעשי מרכבה [...] ומסר בידו מכמני אוצר כלי חמדה גנוזה הרבה מכתבי רבינו הגדול הרב הדומה למלאך ה' [...] הגר"א מוילנא זצוק"ל, אשר אין ספק שהרב מוהרמ"מ [מוריניו הרב מנחם מגדל] המפורסם כרוב עוזו צדקותו וחסידותו וקדושתו המופלגת לא עזב אזהרת חז"ל לכלי למסור דברים אלו כי אם לבחיר מעם חכם ומבין מדעתו ויראת ה' אוצרו.⁹

קרוב לוודאי, אם כן, שגם את הגישה החיובית לעיסוק בחכמות כלליות קיבל ר' יצחק איזיק מר' מנחם מגדל. לא סביר להניח שר' יוסף חבר היה כולל בכיוגרפיה של אביו את ההתייחסות למדעים אם אכן היה ר' יצחק איזיק "הלוחם הגדול כנגד לימוד החכמות". יתירה מזו, בכתבי ר' יצחק איזיק עצמו אנו מוצאים שיחסו לחכמות הכלליות זהה לחלוטין לעמדת רבו, ר' מנחם מגדל משקלוב:

זה כבר ביארתי למעלה שהתורה נקראת מים טהורים וזכים, אבל חכמה חיצונית והוא הפלסופיא הארורה ונקרא מים עכורים, שמעט החכמה אשר בה היא מה שיונקת מסטרא דקדושה ונתערב טוב ברע [...] ועל זה הזהיר שלמה באמרו: 'שתה מים מבורך', רצה לומר שלא תעסוק רק בחכמת התורה

⁸ י' חבר, נפש נקי, ווארשא תרי"ג, דף ה ע"א.

⁹ שם, דף ו ע"א.

לבד דכולא בה וכל החכמות הם כלולים בה [...] והם העוזבים חכמת התורה שהוא אמת מים חיים ואין בהם נפתל ועיקש ובריאים לנפש להדריכה בדרך חיים, ועוסקים בחכמת הפליסופיא [!] הארורה¹⁰ אשר רבים חללים הפילה בעוונותינו הרבים.¹¹

הקורא יבחין מיד בזהות טקסטואלית ורעיונית מושלמת בין דברים אלו לבין דברי ר' מנחם מנדל על יחס הגר"א למדעים, המובאים בעדותו של ר' ישראל משקלוב:

אשר שמעתי מפה קדוש תלמיד מובהק של רבינו הקדוש [...] כבוד מו"ה מנחם מענדיל זל"ה, והיה בעת שימש לפני רבינו הגאון נ"ע בהיותו בק"ק סערהיא, בשעה שסיים פירושו על שיר השירים שקיבל ממנו [...] כה אמר: כל החכמות נצרכים לתורתנו הק' וכלולים בה, וידעם כולם לתכליתם והזכירים [...] ועל חכמת פילוסופיה אמר שלמדה לתכליתה ולא הוציא ממנה רק שני דברים טובים [...] והשאר צריך להשליכה חוצה.¹²

גם כאן וגם כאן עולה באופן ברור ההבחנה בין "כל החכמות", שהן חלק אינטגרלי מהתורה ו"כלולים בה", לבין הפילוסופיה שהיא "חיצונית". בנוסף, גם ר' יצחק איזיק מבחין שבפילוסופיה יש "מעט טוב", בביטוי קרוב לדברי רבו המעיד שהגר"א "לא הוציא ממנה רק שני דברים טובים". אך חשיבות יתירה יש לתוספת בדברי ר' יצחק איזיק, הקובע "שמעט החכמה אשר בה היא מה שיונקת מסטרא דקדושא ונתערב טוב ברע". בדברים אלו מבהיר ר' יצחק איזיק ללא ספק שמקור ההתנגדות לפילוסופיה היא עקב היותה במהותה "רע", שאינו יכול להיכלל במקור הקדושה. דברים אלו משלימים במידה רבה את קביעתנו במאמר על כך שהגר"א, ואחריו ר' מנחם מנדל, ראו בעיסוק במדעים עניין בעל זיקה משיחית, בכך שהחכמות כולן ישובו למקור הקדושה, להבדיל מהפילוסופיה השייכת למושג "רע", שאיננו שותף בתיקון העתידי. תפיסתו של ר' יצחק איזיק חבר, אפוא, לא זו בלבד שאיננה סותרת את שיטת ר' מנחם מנדל ודעימיה, אלא עולה בקנה אחד עם אסכולה זו וממשיכה את מורשתה בנאמנות.

על תמיהתו-הצהרתו של שוח"ט כי "אין כל יסוד בכתבי הגר"א לתפיסה הרואה בלימוד החכמות עניין השייך לעידן המשיחי", אין לי אלא להפנותו שוב אל עיקרו של מאמרנו, בו ביססנו תפיסה זו בראיות של ממש העולות מתוך כתביו הפרשניים והקבליים של הגר"א, העוברות כחוט השני בעדויות הנזכרות אצל בניו ורואי פניו,¹³ והקורא המתעניין ישפוט. ולגופה של ביקורת. הניסיון שעושה ר' שוח"ט להעביר את הכרעת הדיון על יחסם של הגר"א ותלמידיו לחכמות הכלליות, ממקורות בני התקופה אל זירה רחוקה ברור או שניים, הוא כשל אנכרוניסטי שההיסטוריון מנוע ממנו.¹⁴ בחטא זה נכשל גם כותב שורות אלה

10 ביטוי זה הוא העתקת דברי הגר"א בביאורו לשלחן ערוך, יורה דעה, מהר' הורדנה תקס"ו, סימן קעט, סעיף ה, ס"ק יג. למשמעות הביטוי, ראה מאמרנו אסכולות חלוקות, עמ' 29-30.

11 אור תורה, בתוך עמודי התורה, ירושלם תר"ם, דף לא ע"א.

12 הקדמת פאת השולחן, צפת תקצ"ו.

13 ראה: אסכולות חלוקות, עמ' 27-32.

14 על התופעה של אי-אמון שיטת הרב בירי בניו או תלמידיו, בפרט בשאלת היחס לעיסוק במדעים, ראה: א"מ שרייבער, "השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית", א, בד"ד, 9 (תשנ"ט), עמ'

בנסותו להשליך את דעתו של ר' יצחק מוולוז'ין, השולל את העיסוק ב"חכמות חיצוניות" בדרשות שנדפסו בספרו מילי דאבות — על אביו ר' חיים.¹⁵ אם כי, עדיין רב ההבדל בין דברים שנאמרו במסגרת "מה שדרש [ר' יצחק] מדי שבת בשבתו לפני תלמידיו הגאונים [...] ומה שזכו תלמידיו לשמע מפיו הקנודש"¹⁶ ונחתמו על-ידי ר' יצחק כמשנה לדורות, לבין לקט מובאות שאמינותן אינה למעלה מכל ספק. זאת גם לאור העובדה שהמקורות שיגע שוח"ט למצוא על-אודות השכלתם הכללית של צאצאי ר' חיים, שואבים בחלקם מספרות ההשכלה, שאינה חפה ממגמתיות להלביש את ראשי ישיבת וולוז'ין באדרת מדעים. בפרט בכל הנוגע לעדותו של מ"י ברדיצ'בסקי שהבאתה כתנא דמסייע תמוהה, ודאי בעיני מי שעיין במסתו "השקפה על ישיבת וואלאזין בחמישה פרקים".¹⁷

כך או כך, המציאות והלך הרוח הרווחים בקרב בני הדור השלישי, במחצית השנייה של המאה הי"ט, אינם יכולים להוות אבן בוחן למתרחש בתחילתה של המאה. שנות הארבעים של המאה מאופיינות בתמורה שחלה במעמד ההשכלה, כאשר הממשלה הרוסית נקטה בצעדים שתכליתם כפיית רפורמה על מערכת החינוך היהודי, וכד בבד החלו המשכילים לסייע לממשלה בפעולותיה. מכאן ואילך החל העימות ההיסטורי בין המחנה המסורתי והמחנה המשכילי בשאלת היחס שבין תורה ומדעים.¹⁸ באותם ימים, מתוך תקווה כי שיתוף פעולה עם הממשלה ימזער את הנוק, קיבל ר' יצחק מוולוז'ין את ההחלטה הגורלית לבוא לידי פשרה עם השלטון, פשרה שתאזן את השפעת המשכילים, וזאת כנגד דעתם של כמה חכמים אחרים,¹⁹ ומכאן אולי תדמית ה'פתיחות' בה צוייר ר' יצחק, שלא בצדק, במקורות שונים. אולם, אין עימות זה נוגע כמלוא נימה לשאלת היחס למדעים שהתעוררה סמוך לפטירת הגר"א, בקונטקסט ברור לשאלת המשך מורשת הגר"א המתחדדת בשנים אלו וההתארגנות של קבוצה מתלמידי הגר"א להמשיך בקו גאולי-אקטיבי, שאליה, ורק אליה התנגד ר' חיים. מציאות זו, על כל השלכותיה, כבר לא היתה תקפה בשנים שלאחר עליית תלמידי הגר"א ארצה ופטירת ר' חיים, כאשר היחס למדעים קיבל חזות חדשה על רקע התקופה ותמורותיה.

23-25. שם מונה שרייבער מספר דוגמאות למה שהוא מכנה "גלגולה של דמות המנהיג, השקפותיו ופעולותיו, לדמות שונה מהדמות המקורית, המשתנה בידי תלמידיו המתיימרים לייצגו". על הניסיון להשליך את העימות בין ההשכלה לאורחודוקסיה באמצע המאה ה-19, אל עצם ימיו של הגר"א, ראה:

ע' אטקס, יחיד בדורו, עמ' 51.

15 ראה: אסכולות חלוקות, עמ' 53.

16 מתוך השער של מילי דאבות, וילנא תרמ"ח.

17 נתפרסמה בהכרם, ווארשא תרמ"ח, עמ' 63-77. נדפסה שנית כ'פרקי וולוז'ין', תל אביב תשמ"ד.

18 ראה: י' ליפשיץ, זכרון יעקב, א, ארץ-ישראל (תשכ"ח), עמ' 32-34, 94-96; ר' מאהלר, דברי ימי

ישראל, ה, תל-אביב 1970, עמ' 96-104; ש' אטינגר, תולדות ישראל בעת החדשה, תל-אביב תשכ"ט,

עמ' 128-129.

19 על עמדתו של ר' יצחק מוולוז'ין בפרשייה היסטורית זו, ראה: י' ליפשיץ, שם, עמ' 82-83; א"י פפירנא,

"זכרונות ושמעות", בתוך: רשומות, א, תל אביב תרפ"ה, עמ' 148-151; ע' אטקס, "פרשת 'ההשכלה

מטעם' והתמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה", ציון, מג (תשל"ח), עמ' 264-313, בייחוד עמ'

293-299; הני"ל, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 147-164.

זאת ועוד, הלך הרוח הליבראלי המאפיין את ר' יהושע השיל לוינ, דמות רבנית־משכילית טיפוסית,²⁰ אינו יכול בשום אופן לתעד עבורנו את החשיבה הדתית־רעיונית של הסב ר' חיים, ותעיד על כך לפחות העובדה שר' יהושע השיל כלל בספרו הביוגרפי עליות אליהו את כל הקטעים שסבר ר' חיים השמיטם, קרי, השכלתו הרחבה של הגר"א בחכמות כלליות. יתירה מזו, באותו ספר הוא מעתיק את מקורותיו מתוך ההקדמות האחרות של בני ותלמידי הגר"א, שמהן ר' חיים הסתייג.²¹ האם מסורת של ר' חיים ניכרת כאן? אין ספק, שתהום פעורה בין ראשיתה של המאה הי"ט לסופה, ובין השניים מבדיל לא רק פער דורות, אלא בעיקר שוני תרבותי ונסיבתי מהותי, ששום דמות רבנית, גדולה ככל שתהיה, איננה יכולה לגשר עליו.

20 על זיקתו להשכלה, ראה ברשימת זכרונותיו של ש"ל ציטרון, "מלחמת הדינסטיות בישיבת וולוז'ין", בתוך רשומות (לעיל, הערה 19), עמ' 123-135. ראה גם: מ' צינוביץ, עץ חיים — תולדות ישיבת וולוז'ין, תל-אביב תשל"ב, עמ' 221-223, 288; ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 74-75.

21 ראה: עליות אליהו, ווילנא תרנ"ב, עמ' 43-45; 47-50.